

Staaltje 1: Dichteressen aan de frontlinie

De 'war poets' uit de Eerste Wereldoorlog kennen veel Nederlanders wel. Van de schrijvende vrouwen op het slagveld weten we veel minder. Medisch historicus Leo van Bergen verzamelde en vertaalde gedichten van verpleegkundigen. Wat vond hij in hun poëzie?

'Ik zie hun bleke gezichten, hun blik van lichte wantrouw,

Ik hoor hun bittere jammeren, hun diepe ademnood,

Het luide weeklagen door pijn, zorgen en rouw,

En denk aan de beelden en geuren van bloed en dood.'

Deze dichtregels noteerde de Britse schrijfster Vera Brittain (1893-1970) tijdens de Eerste Wereldoorlog, kort nadat ze haar studie Engelse literatuur in Oxford had onderbroken om zich aan te melden als vrijwillig verpleegkundige. De oorlog beroofde haar van haar verloofde, haar broer en haar beste vriend, maar haar gedicht 'The German Ward', waaruit de regels komen, gaat over de Duitse krijgsgevangenen die Brittain verzorgde.

Schrijver en medisch historicus Leo van Bergen (1959) kwam de tekst in de jaren negentig tegen, toen hij bezig was met onderzoek. 'Ik kijk bij onderzoek niet naar alleen naar archieven en krantenartikelen, maar gebruik ook literatuur als historische bron. Literatuur is een andere waarheid, maar het is wel degelijk ook een waarheid.'

De Eerste Wereldoorlog wordt ook wel 'de literaire oorlog' genoemd. Van Bergen: 'Voor het eerst gingen ook schrijvers en dichters onder de wapenen. Voor die tijd had een land als Engeland alleen een klein beroepsleger. Nu waren er heel veel soldaten nodig en werd de dienstplicht ingevoerd. Dat betekende dat ook schrijvende mannen zich op het slagveld begaven. En schrijvende vrouwen dus, als verpleegster of verzorgster.'

'Maar je zag ook dat mensen gingen schrijven die dat daarvoor nog nooit hadden gedaan. De enige manier waarop mensen hun gevoelens konden uiten, wás via het geschreven woord. In de Tweede Wereldoorlog waren film en foto al veel verder ontwikkeld, sommige soldaten hadden een pocketcameraatje bij zich, dat bestond in de Eerste Wereldoorlog nog niet.'

Uit: [De Volkskrant](#), 29 februari 2021 (fragment)

Staatje 2: De BV Nederland

In 2010 was Mark Rutte bijna minister-president toen PWNNet over hem een artikel schreef. PWNNet is een vakblad voor iedereen die werkt als personeelsmanager. Voordat hij minister-president werd, was Rutte namelijk personeelsmanager bij een aantal grote bedrijven. PWNNet vat in het artikel samen wat Rutte allemaal in interviews gezegd had over zijn tijd als personeelsmanager, en geeft aan hoe hij die kennis wil gebruiken voor de BV Nederland. We vallen middenin het artikel, in een fragment waarin Ruttés carrière beschreven wordt. Aan het eind van het fragment vind je de definitie die de Kamer van Koophandel aan jonge ondernemers van een BV geeft:

Een logische stap was het niet voor Mark Rutte, om in het personeelsmanagement te gaan. Hij was in zijn jeugd een begaafd pianist, en overwoog na zijn diploma gymnasium-A zelfs om naar het conservatorium te gaan. Het werd uiteindelijk toch een studie Geschiedenis, aan de universiteit van Leiden. Dat hij in 1992 bij Unilever op de personeelsafdeling terechtkwam, was min of meer net zo toevallig. ‘Het had ook Shell kunnen zijn’, zei hij in 2006 tegen *Vrij Nederland*. ‘Maar die stuurden me een briefje met: als u ons niet belt, bellen we u ook niet. Dat werd dus niets. Unilever lukte wel. Al had ik eigenlijk geen idee waar ik aan begon.’

Hersens inleveren

Die carrière bij Unilever kwam er, en nog snel ook. Net twee jaar nadat hij begon, in 1994, was de jonge Mark Rutte al hoofd van alle managementtrainingen van het bedrijf, in Rotterdam. In 1997 ging hij vervolgens naar Delft, waar hij personeelsmanager mocht worden bij de noodlijdende Calvé-fabriek. Het werd de mooiste en meest leerzame tijd uit zijn leven, zegt hij ook nu nog vaak. ‘Daar heb ik echt een overtuiging opgedaan.’

Wie goed luistert naar de Rutte van nu, kan die overtuiging ook vaak terughoren. Niet zelden verwijst hij naar zijn Calvé-tijd, direct dan wel indirect, door de lessen die hij daar leerde een-op-een te vertalen naar lessen voor de BV Nederland. Want de verandering die hij zag bij de pindakaasmakers, die inspireert ook de minister-president in de dop nog steeds: zoiets wil hij ook wel bereiken voor het hele land.

In 2006 legt hij uit wat die verandering precies inhield. ‘De fabriek draaide slecht. Ik kreeg samen met een ander de kans om het bedrijf gezond te maken. We kwamen er onder andere achter dat mensen hun hersens bij de poort inleverden en de hele dag alleen maar die ene opgedragen handeling verrichtten. Verschrikkelijk. Dat gebeurde ook nog tegen een enorm salaris.’

Ideale recept

Het recept dat Rutte toepaste om weer bezieling onder de mensen te krijgen, ziet hij ook als

het ideale recept voor Nederland. Hij besloot bij Calvé een aantal managementlagen uit de organisatie te halen. En dus pleit hij ook voor de BV Nederland voor minder management.

website Kamer van Koophandel:

The screenshot shows the KVK website interface. At the top, there is a navigation bar with the KVK logo, a search bar, and links for 'Advies & inspiratie', 'Informatiebronnen', 'Inschrijven & wijzigen', 'Producten', and 'Zoeken'. Below the navigation bar is a large illustration of three diverse people (two women and one man) standing behind a counter, representing business owners. The main content area features the article title 'Moelijke woorden: begrippenlijst voor jonge ondernemers' in a large, bold, blue font. Above the title is a sub-header 'STARTEN ONDER DE 18'. Below the title, there are meta-data elements: 'Alles over', 'Gerdine Annaars', 'Bijgewerkt 17 dec 2020', and '6 min lezen'. To the left of the main text, there are social media icons for '8 likes' and 'Delen'. The main text begins with 'Je bent jong en wilt ondernemer worden. Je hebt er al veel over gehoord en gelezen. Maar sommige woorden, wat betekenen ze eigenlijk? Met deze verklarende woordenlijst weet jij precies wat we bedoelen met woorden als eenmanszaak en omzetbelasting.' Below the main text, there is a definition box for 'Besloten vennootschap (bv)' which states: 'Een bedrijf waarvan mensen die een of meer aandelen hebben eigenaar zijn.'

[Bron: *PWnet*, augustus 2010, fragment van het artikel '[Een p&o'er als premier](#)' en de [Kamer van Koophandel](#)].

Staaltje 3: Lichaamstaal lezen

Hieronder vind je een tekst in twee delen. Eerst een biografie van de dichter Benzokarim en dan één van Benzokarims teksten. Benzokarim is een spoken word dichter: dat betekent dat hij zijn tekst voordraagt, niet op papier uitgeeft. Je leert zijn tekst kennen via zijn voordracht.

Biografie

Karim Ellouta is in 2016 gestart met schrijven en performen van *spoken word*. Onder de naam Benzokarim timmert hij aan de weg door maatschappelijke onderwerpen bespreekbaar te maken. Benzokarim wil met zijn *spoken word* mensen inspireren en verbinden. Naast zijn studie rechten heeft hij meegedaan aan next Generation Speaks en staat hij in de finale van NK Poetryslam 2020.

Voordracht

Kijk naar de voordracht van '[Hé bolle](#)' waarmee hij de finale bereikte:

<https://www.youtube.com/watch?v=XK5eHrDdmtg>

Bron: [WritersUnlimited](#), aangevuld met [YouTube video](#).

Staatje 4: Functie elders

Na de Tweede Kamer verkiezing van maart 2021 gingen verkenneren een nieuwe regering samenstellen. Ze voerden gesprekken met alle partijleiders. Ambtenaren die aantekeningen maakten van die gesprekken, deden een voorstel voor de agenda van een vervolgesprek. Hun idee: de verkenneren zouden het in volgende gesprek met de partijleiders over het kamerlid Pieter Omtzigt kunnen hebben. Ze schreven daarom in aantekeningen over de agenda voor dat volgende gesprek: "Positie Omtzigt, functie elders." De aantekening werd gefotografeerd toen een van de verkenneren die per ongeluk voor een camera van een ANP fotograaf hield. De meerderheid van de Tweede Kamer wilde meteen weten waarom er zo over Omtzigt geschreven werd. De krant Algemeen Dagblad beschrijft in dit artikel waarom ze met dat zinnetje een probleem hadden:

Veel Haagse politici vinden Omtzigt lastig, zowel binnen als buiten zijn partij

CDA-Kamerlid Pieter Omtzigt wordt op handen gedragen door veel kiezers. Meer dan 342.000 voorkeurstemmen kreeg hij. Maar in Den Haag heeft hij niet alleen fans.

Positie Omtzigt, functie elders. Het zinnetje is voor honderdeneen uitleg vatbaar. Maar de suggestie die er uit spreekt is zó brisant, dat iedereen zweert geen idee te hebben waar het zinnetje vandaan komt.

Pieter Omtzigt is namelijk niet zo maar een volksvertegenwoordiger. Hij is een Kamerlid met een enorme achterban en iedereen weet dat veel Haagse politici hem lastig vinden, zowel binnen als buiten zijn partij.

Bron: [Algemeen Dagblad](#), 26 maart 2021.

Staaltje 5: *De meeste mensen deugen*

In 2019 schreef Rutger Bregman De meeste mensen deugen. Een nieuwe geschiedenis van de mens waarin hij uitzoekt hoe het komt dat al eeuwenlang wordt gedacht dat mensen van nature geen rekening houden met anderen. Die gedachte klopt niet, zegt Bregman. Zijn eigen stelling is: "De meeste mensen deugen". Hij begint zijn boek met de beschrijving van een situatie die bewijst dat hij gelijk heeft.

Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog maakte de Britse legertop zich grote zorgen. Londen was in acuut gevaar. De stad was, aldus ene Winston Churchill, ‘het grootste doelwit ter wereld, een enorme, vette, dure koe, die is vastgebonden om het roofdier te lokken’.

De naam van dat roofdier? Adolf Hitler. Als het volk zou breken onder de terreur van zijn bommenwerpers, was het gedaan met Groot-Brittannië. ‘Het verkeer zal stoppen, de daklozen zullen gillen om hulp en de stad zal afglijden in totale chaos’, vreesde een Britse generaal. Miljoenen burgers zouden mentaal instorten. Het leger zou niet eens aan vechten toekomen, omdat het de hysterische massa’s in toom zou moeten houden. Churchill voorspelde dat minstens drie tot vier miljoen inwoners van Londen op de vlucht zouden slaan.

Wie wilde weten welk onheil in de lucht hing, hoefde eigenlijk maar één boek open te slaan: Psychologie des foules – ‘Psychologie der massa’s’. De Franse auteur, Gustave Le Bon, was een van de invloedrijkste geleerden van zijn tijd. Hitler had het boek van kaft tot kaft gelezen, net als Mussolini, Stalin, Churchill en president Roosevelt. Le Bon legde haarfijn uit wat er gebeurt in noodsituaties. Vrijwel onmiddellijk, schreef hij, daalt de mens ‘een aantal treden op de ladder van de beschaving’. Dan grijpen paniek en geweld om zich heen. Dan openbaart zich onze ware natuur.

Op 19 oktober 1939 dicteerde Hitler het aanvalsplan aan zijn generaals. ‘De genadeloze inzet van de *Luftwaffe* om de Britse wil tot verzet te breken, kan en zal volgen op het gegeven moment.’ De Britten vreesden dat het al te laat was. Even werd nog overwogen om een netwerk van schuilplaatsen te graven onder Londen, maar uiteindelijk werd dat plan toch maar afgeblazen. Straks zouden mensen nooit meer bovenkomen, verlamd door de angst. Op het laatste moment werden nog wel een paar psychiatrische noodhospitelen opgezet buiten de stad, om de eerste slachtoffers in op te vangen.

Toen begon het.

Op 7 september 1940 vlogen 348 Duitse bommenwerpers over het Kanaal. Het weer was goed. Veel inwoners van Londen waren buiten en keken omhoog toen om 16.43 uur de sirenes begonnen te loeien. Die septemberdag zou de geschiedenis ingaan als Zwarte Zaterdag, en de periode erop als ‘de Blitz’. Alleen al op Londen vielen in negen maanden tijd meer dan 80.000 bommen. Hele buurten werden weggevaagd. Een miljoen gebouwen werden beschadigd of compleet vernietigd, en meer dan 40.000 mensen kwamen om.

Hoe reageerden de Britten? Wat gebeurde er toen zij met miljoenen tegelijk maandenlang werden murw gebeukt met bommen uit de lucht? Hoe hysterisch werden ze, hoe beestachtig of nog erger?

Laat ik beginnen met het verslag van een Canadese psychiater.

In oktober 1940 reed dr. John MacCurdy door Zuidoost-Londen. Hij bezocht een arme buurt die zwaar was getroffen door de bombardementen, met om de honderd meter een krater of ruïne. Als mensen ergens in paniek moesten zijn, was het hier. Dit trof de psychiater aan, kort nadat het luchtalarm was afgegaan:

Kleine jongens bleven spelen op de stoep, klanten bleven afdingen, een politieman regelde het verkeer in majestueuze saaiheid en fietsers trotseerden de dood en de verkeersregels. Niemand, voor zover ik kon zien, keek naar de lucht.

Wie leest over de maanden van de Blitz, stuit op de ene na de andere beschrijving van een wonderlijke kalmte die neerdaalde over Londen. Een Amerikaanse journalist interviewde een Brits echtpaar in hun keuken. Terwijl de ramen trilden, genoten ze rustig van hun thee. Waren ze niet bang, vroeg de journalist. ‘O nee. En als we dat waren, wat zouden we daaraan hebben?’

Alles wees erop dat Hitler geen rekening had gehouden met het typisch Britse karakter. De *stiff upper lip*. [...] De Britten ondergingen de bommen van de *Luftwaffe* als de vertragingen van de trein: irritant, maar er viel mee te leven. De treinen reden overigens gewoon door tijdens de Blitz en de schade aan de economie stelde ook niet veel voor. In april 1941 werd de Britse oorlogsproductie harder geraakt door Tweede Paasdag, toen iedereen vrij had, dan door de Blitz. Na een paar weken werd over de Duitse bommen gepraat als over het weer. ‘Het was erg *blitzy* vandaag, vond je niet?’ Een Amerikaanse schrijver noteerde dat ‘de Engelsen sneller verveeld zijn dan wie ook’ en vrijwel niemand nog dekking zocht.

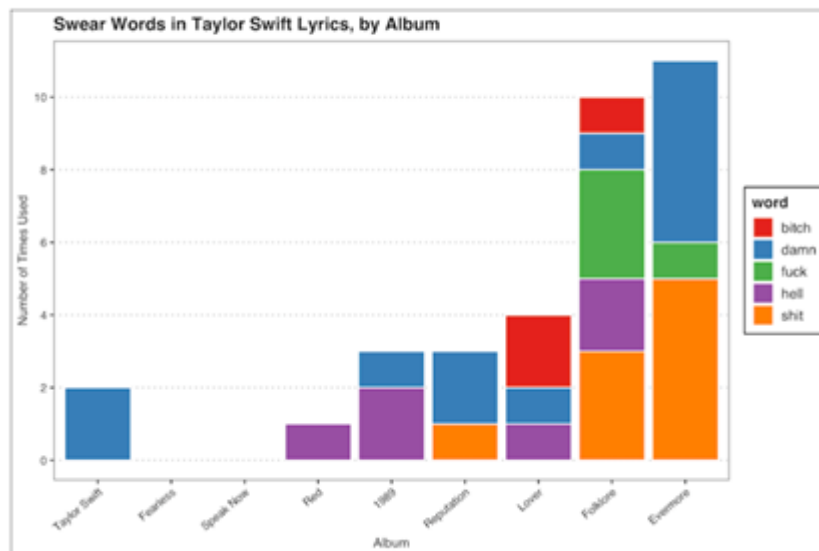
En die mentale ravage? Die miljoenen getraumatiseerde slachtoffers waar de experts voor hadden gewaarschuwd? Nergens te bekennen. Natuurlijk was er veel verdriet en woede. Natuurlijk werd er diep gerouwd om de geliefden die waren omgekomen. Maar de psychiatrische noodhospitals bleven leeg. Sterker nog, de mentale gezondheid van veel Britten ging erop vooruit. Het alcoholmisbruik nam af. Er pleegden minder mensen suïcide dan in vreedstijd. Na de oorlog verlangden veel Britten zelfs terug naar de Blitz, toen iedereen elkaar hielp en het niet uitmaakte of je links of rechts, arm of rijk was. ‘De Britse samenleving werd in veel opzichten sterker van de Blitz’, zou een Britse historicus later schrijven. ‘Hitler was ontgoocheld.’

[Bron: proloog van Rutger Bregman *De meeste mensen deugen. Een nieuwe geschiedenis van de mens*. Uitgever: De Correspondent, 2019, fragment geciteerd via [Historiek.net](https://www.historiek.net)].

Staatje 6: Klimaatromans

De Amerikaan Joe Hovde las in juli 2020 alle songteksten albums van Taylor Swift om te zien hoe vaak deze Amerikaans daarin vloekt. Hovde vond iets interessants, zoals je in deze grafiek ziet:

Taylor Swift says "Fuck" for the first time

[Residual Thoughts](#), Joe Hovde, juli 2020.

Hovde zag meer vloeken in haar laatste album, en deed een oproep aan Taylor Swift: "Taylor, if you're reading this, get at me on twitter and let me know." Taylor Swift reageerde niet op Twitter, maar in de show [Jimmy Kimmel Live!](#). Ze was meer vloeken gaan gebruiken vanwege de pandemie, legde ze uit.

Songteksten en andere non-fictie teksten staan dus in verband met wat er in de wereld gebeurt. Zelfs als schrijvers dat zelf niet doorhebben. Taylor Swift zei er niet bij dat ze bewust meer was gaan vloeken.

De Nederlandse auteur Jan-Willem Anker legt in dit krantenartikel wel uit hoe hij bewust probeerde een roman te schrijven over wat er in de wereld nu gebeurt: de klimaatcrisis. Hij vond het knap lastig:

Ik heb veel nagedacht over de vraag hoe klimaatliteratuur van mijn hand eruit zou kunnen zien. Met elk warmterecord dat verbroken werd, voelde ik de noodzaak des te heviger. Ik vond het vreselijk moeilijk. In Nederland waren er ook nauwelijks voorbeelden te vinden. Uiteraard is er wel klimaatfictie, ook wel cli-fi genoemd, maar die is vooral Engelstalig.

De enige Nederlandse romans die ik zou kunnen noemen zijn van zeer recente datum: *Het tegenovergestelde van een mens*, het prozadebuut (2017) van Lieke Marsman; en *Onder het ijs* (2018), het debuut van Ellen de Bruin. Wie met een klimaatbril op de Nederlandse literatuur beschouwt, moet wel concluderen dat het gros van de Nederlandse romans

volkomen irrelevant is. Je gaat van de weeromstuit denken aan het citaat van Heinrich Heine: Als er weer een zondvloed losbreekt, ga ik naar Holland, want daar gebeurt alles vijftig jaar later.

Het duurde tot eind 2015 voor ik de opwarming van het klimaat in een roman begon te verwerken, mijn tweede roman getiteld *Vichy*, die in 2017 verschenen is. Maar het is zeer de vraag of ik erin geslaagd ben zoiets als een klimaatroman te maken. Tijdens het schrijven van *Vichy* heb ik gemerkt dat schrijven over klimaatopwarming erg moeilijk is. Ik zal proberen uit te leggen waarom.

1. Cli-ficlichés

Allereerst vond ik het belangrijk weg te blijven bij de cli-ficlichés die ik vooral van films kende. Ik wilde recht doen aan de ervaring van iemand die bezig is zijn leven te leiden terwijl klimaatopwarming plaatsvindt. Dat betekende: geen rampen, geen Noordpool, geen toekomstverhaal over een Nederland dat volledig ondergelopen is, geen heroïsch avontuur. Integendeel, mijn roman moest zeer alledaags worden. In mijn opvatting van het leven blijft de menselijke komedie (of tragedie, zo je wilt) zich voltrekken, hoe warm of hoe nat het ook wordt.

Vichy draait om Elmar, een wat zoekende figuur die zijn Frans wil opvijzelen in Frankrijk om docent te worden op een middelbare school. Maar eigenlijk wil hij nog even de vrijheid vieren van de vrijgezelle man die hij al lang niet meer is. Zijn vriendin is zwanger. Ze staan op het punt een gezin te stichten. Maar als Elmar in Vichy aankomt, zucht de stad onder een ongekende droogte. Dat is trouwens geen verzinsel. Toen ik zelf in 2015 in Vichy was, beleefde Frankrijk zijn droogste zomer sinds 1959.

De droogte verbind ik de hele roman door aan de opwarming van het klimaat. Toch fungeert deze grotendeels als achtergrond. Hiermee raak ik aan een fundamenteel probleem van klimaatfictie. Schrijvers schrijven eigenlijk altijd over mensen, met hooguit (andere) dieren in een bijrol. En die mensen bevinden zich op een bepaalde plek. De ruimte vormt doorgaans een achtergrond waartegen de gebeurtenissen zich afspelen. De ‘natuur’, hoe deze zich ook manifesteert, is geen handelende instantie. En het weer is een sfeermaker. Personages worden door hun omgeving gedragen, deze grijpt niet in. Als dit toch gebeurt, dan vinden we dat al snel onnatuurlijk, geforceerd.

Maar bij klimaatverandering gaat de ruimte zelf meespelen! Het podium begint te schommelen: rivieren die overstromen, dijken die doorbreken, dieren in een bijrol. En die mensen bevinden zich op een bepaalde plek.

De ruimte vormt doorgaans een achtergrond waartegen de gebeurtenissen zich afspelen. De ‘natuur’, hoe deze zich ook manifesteert, is geen handelende instantie. En het weer is een sfeermaker. Personages worden door hun omgeving gedragen, deze grijpt niet in. Als dit toch gebeurt, d branden die grote gebieden in de as leggen. Maar het personifiëren van een rivier lijkt me nog steeds eerder iets voor andere genres zoals fantasy [...].

Een ander probleem is humor. Een hoge mate van hilariteit beheerst het leven van Elmar, die ik neerzet als een lulletje-rozenwater. Ook hiermee blijf ik weg van het cli-figenre dat naar zijn aard nogal waarschuwend is en aansluit bij de verontrustende berichtgeving waarmee we

dagelijks geconfronteerd worden. Wat ik niet wilde was een indirect leerstuk, met als subtekst: 'Beter je leven, lezer, anders loopt het verkeerd met ons af!'

De alledaagsheid waarover ik eerder sprak, leverde tot slot nog een ander struikelblok op. [...] Om dat te begrijpen hoef je alleen maar te denken aan wat in een roman allemaal niet gezegd wordt. Elke zin is een aandachtsrichter. Wie is de hele dag met klimaatopwarming bezig? Zelfs een klimaatwetenschapper neemt niet elke dag zijn werk mee naar huis. Je zou er mal van worden.

In dit opzicht biedt mijn roman een schoolvoorbeeld van "je weet ervan, je bent je er bewust van, maar je doet zoveel mogelijk alsof er niks aan de hand is". Makkelijk zat. Onze dagen zijn samengesteld uit van alles en nog wat: praktische bezigheden, nutteloze handelingen, gedachten, twijfels, verlangens en fantasieën. Hieraan heb ik behoorlijk veel taal gewijd in *Vichy*. Dat leidt natuurlijk vreselijk af. Had ik mijn Elmar dan niet toch klimaatwetenschap als hobby moeten geven? Maar klimaatopwarming treft iedereen, evengoed als je niet deskundig bent of als je er niets van wilt weten.

Non-fictie

Is klimaat dan toch niet een beter onderwerp voor non-fictie? [...] Grof gezegd tast non-fictie het bestaande af en is fictie een verbeelding van mogelijkheden. Een klimaatroman heeft dus wel degelijk veel te bieden. Essayist Fiep van Bodegom beweerde vorig jaar dat zo'n roman een verlangen moet opwekken dat 'op een of andere manier met het voortbestaan van de wereld' samenvalt. Ik vind dat een mooie gedachte [...]. Maar welke wereld moet voortbestaan? [...] Wie zijn wij en wie willen wij zijn terwijl onze wereld ingrijpend verandert? Dat zijn allemaal vragen die we met behulp van de literatuur zouden kunnen beantwoorden, al was het maar voor een deel.

Bron: ingekort fragment van Jan-Willem Anker, [Trouw](#), 27 januari 2019.